

U POČETKU BIJAŠE KLETVA: ZAPISI USMENORETORIČKIH ŽANROVA I NJIHOVE INTERFERENCIJE S DJELIMA PISANE KNJIŽEVNOSTI U DOPREPORODNOM RAZDOBLJU HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI*

Davor Nikolić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dnikoli@ffzg.hr

Opisom najstarijih poznatih zapisa usmenoretoričkih žanrova pokušavaju se propitati načini interferencije usmenoretoričkih žanrova sa žanrovima hrvatske pisane književnosti od srednjega vijeka do narodnoga preporoda. Retorički žanrovi usmene književnosti jesu oni koji svojom estetikom ostvaruju konkretan komunikacijski učinak naglašavajući komponentu uvjeravanja, jezičnu i govornu ludičnost. Svi tipični osnovni i hibridni usmenoretorički žanrovi potvrđeni su u zapisima u razdoblju od srednjega vijeka do hrvatskoga narodnoga preporoda, što pokazuje i određenu stabilnost žanrovskoga sustava. Iako su književne mikrostrukture, usmenoretorički žanrovi svojim su tekstovima domaćinima pridali bitne značajke persuzivnosti i govornosti te potvrdili trajnu vezu između hrvatske usmene i pisane književne riječi od srednjega vijeka do suvremenoga doba.

* Ovaj rad prilažem svečarskomu broju *Croatice* kao svoj dar profesorici Dunji Fališevac uz zahvalu što me je prva potaknula da razmislim o nastavku školovanja u vidu poslijediplomskoga studija prije nego što sam uopće bio siguran da ću završiti diplomski studij kroatistike. I upravo na poslijediplomskome studiju profesorica me je svojim savjetima i promišljanjima o retoričkim temama bitno usmjerila u koncepciji doktorske disertacije, na čemu sam osobito zahvalan.

Ključne riječi: fonosemantika, interferencija, srednji vijek, usmenoknjiževna retorika, žanr

1. UVOD

Usmenoknjiževna retorika generički je termin za usmenoknjiževne žanrove koji svojom estetikom ostvaruju konkretan komunikacijski učinak naglašavajući komponentu uvjeravanja, jezičnu i govornu ludičnost. Njezina je zasebnost dugo bila predmetom spora, a problem klasifikacije usmenoretoričkih žanrova i dalje ostaje otvorenim.¹ Tradicionalno se usmenoretoričkim žanrovima prilazilo kroz koncept formula, pa su se tzv. mali oblici usmene književnosti definirali kao oni koji su u cijelosti istovjetni s kratkom jezičnom formulom ili nizom nekoliko formula (Bošković-Stulli 1978: 39). Te formule ispunjavaju svoj komunikacijski učinak, ali one su istodobno i književna činjenica jer imaju izraženu poetičnost.

Retorički žanrovi počeli su privlačiti pozornost istraživača početkom 20. stoljeća, a prvi sustavni opisi javljaju se tek 60-ih i 70-ih godina. Relativno kasni stručni i znanstveni interes odgovara i relativno malenom broju zapisa prije sustavnih akcija prikupljanja folkloru, a koja su u hrvatskim zemljama započela s narodnim preporodom u 19. stoljeću. Ipak, i taj na prvi pogled skroman korpus zapisa iznimno je vrijedan kako činjenicom da se radi o nečemu što je prvo, odnosno najstarije, tako i mogućnošću usporedbe sa zapisima iz novijega razdoblja hrvatske književnosti.

U ovome se radu dijelom pokušavaju propitati načini interferencije usmenoretoričkih žanrova sa žanrovima hrvatske pisane književnosti od srednjega vijeka do narodnoga preporoda, polazeći od odavno utvrđene činjenice da međuprožimanje usmene i pisane književnosti traje od srednjovjekovlja i da je upravo ta interferencija jedan od “bitnih dokaza samosvojnosti i posebnosti hrvatske srednjovjekovne književnosti” (Fališevac 1980: 92). Ipak, rad ne teži biti kratka povijest retoričkih zapisa² (najčešće interpo-

¹ O problemu konceptualnoga i terminološkoga određivanja zasebnosti i samostojnosti usmenoknjiževne retorike u odnosu na ostale usmenoknjiževne pojavnosti (liriku, epiku, prozu, predstavljачke i paremiološke žanrove) v. Nikolić 2015.

² Sažetu povijest zapisa basmi donio je N. Bonifačić Rožin (1963), a u proširenom obliku M. Bošković-Stulli (1978) i Lj. Marks (2011). Općenit pregled interferencija usmene i pisane književnosti (s vrijednim informacijama o zapisima retoričkih žanrova) u knjigama *Prva hrvatska rečenica: pogledi na suodnos usmene i pisane hrvatske književnosti* (1988) i *Hrvatski*

liranih u veći tekst), već se naglasak stavlja na zasada najstarije poznate te reprezentativne zapise pojedinoga žanra, uz određene napomene o mlađim potvrđama, čime se želi istaknuti kako starost usmenoretoričkih žanrova tako i njihova stalna prisutnost u tekstovima hrvatske pisane književnosti.

2. KLASIFIKACIJA USMENORETORIČKIH ŽANROVA

Na početku govora o usmenoknjiževnoj retorici važno je podsjetiti se činjenice da se žanrovi u usmenoj književnosti razlikuju od onih u pisanoj zbog posebnih situacija izvedbe, zbog usmenog načina postojanja te zbog prepletenosti s izvanknjiževnim funkcijama, što u konačnici utječe na specifičnosti njihova književnog oblika (Bošković-Stulli 1978: 22).

Retoričnost jezika i govora može biti zajednički nazivnik za sve aktivnosti kojima se djeluje na druge (u specifičnom odnosu *ethos-pathos-logos*), a po analogiji možemo reći da takve učinke imaju i određeni usmenoknjiževni tekstovi. Ako lirika iskazuje naša čuvstva i naš pogled na svijet bez pretenzije da sama riječ mijenja taj svijet, ako pripovjedni oblici govore o nečemu što je bilo ili može biti, a poslovični izričaji prenose iskustvom i tradicijom ovjerene mudrosti, onda usmenoknjiževna retorika ispunjava svoju specifičnu funkciju: ona svojom estetikom ostvaruje konkretan komunikacijski učinak (usp. Nikolić 2015: 175).

Polazeći od teorijski argumentirane činjenice da je usmenoknjiževna retorika generički termin za različite žanrove koji dijele određena svojstva koja ih odvajaju od svih drugih usmenoknjiževnih žanrova (Nikolić 2015), nailazimo na novi klasifikacijski problem kada se ustanovljena skupina žanrova mora odrediti prema svim svojim sastavnicama. Također postoji i mogućnost da se retorički žanrovi grupiraju u srodne skupine, ali takve klasifikacije moraju biti opravdane iz oba smjera: iz perspektive samih žanrova, ali i iz perspektive usmenoknjiževne retorike u cijelosti. Govorimo

književni oikotip (1992) donosi J. Kekez, a u knjizi *Naizred: opis i izbor hrvatskih brojilica* (1993) prvi put na jednom mjestu okuplja povijest interferencija ovoga žanra s pisanom književnosti (od srednjega vijeka do suvremenog razdoblja), ali i pregled najvažnijih zapisa. Razmjeran je prostor usmenoretoričkim žanrovima posvetio S. Botica (2013: 475–488) u svojoj *Povijesti hrvatske usmene književnosti*. Kratak se pak pregled povijesti zapisa usmenoretoričkih žanrova od *Bašćanske ploče* do sredine 20. stoljeća može pronaći u doktorskoj disertaciji *Fonostilistički opis hrvatske usmenoknjiževne retorike* (2013) D. Nikolića.

stoga o podjeli usmenoknjiževne retorike na njezine sastavne žanrove i o mogućim dodatnim klasifikacijama.

U svojoj knjizi *Književni minimalizam* (Zagreb, 2012.) J. Užarević nudi popis s više od dvjesto različitih (suvremenih) minijturnih žanrova. U tom popisu pronaći ćemo sljedeće žanrove koji odgovaraju konceptu usmenoknjiževne retorike. To su: blagoslov, bodrilica³, brojilica, brzalica, čarobna formula, hvalilica, kletva, molitva, pljuvalica, proklinjanje (prokletstvo), psotka, zdravica (Užarević 2012: 12–13). Iako autor govori općenito o tzv. minijturnim žanrovima, svejedno je vrijedno što se u njegovu popisu nalazi najveći broj retoričkih usmenoknjiževnih žanrova okupljenih na jednome mjestu. Među dosada prepoznatim i opisanim hrvatskim usmenoretoričkim žanrovima nedostaje samo basma, ali možemo je povezati s Užarevićevim terminom čarobne formule.

Osim podjele usmenoknjiževne retorike na njezine žanrove koji svojim različitim strukturama ispunjavaju različite retoričke funkcije, postoji i tendencija njihova dihotomijskoga grupiranja u tzv. semantične i asemantične žanrove. Posebice se često javlja termin *asemantični oblik* u govoru o brojalicama i brzalicama. J. Kekez tu asemantičnost tumači na sljedeći način:

Brojilica se naziva tako jer nabraja stanovite zvukovne elemente ostvarujući na taj način ritmičko-akustičko-glazbeni ugođaj. Izvan toga ona nema nikakav drugi sadržaj; izražajno ona ostaje unutar jezika, ne zanimajući se za jezična značenja. Ona je, kažemo, asemantičan oblik i ostvaruje estetiku glazbeno-akustički, pa u tu svrhu upotrebljava, osim slučajnih ili namjerno ostvarenih etimoloških podudarnosti, još i nizove stranih ili inače nerazumljivih, ali uvijek zvonkih i rimovanih riječi (Kekez 1996: 284).

Ovakvo definiranje brojilica ima dvije implikacije koje su, prema mojemu sudu, pogrešne. Prva se implikacija odnosi na određivanje asemantičnog diskursa kao onog koji “ostaje unutar jezika, ne zanimajući se za jezična značenja”. Jezično značenje, implicira Kekez, nužno počiva na postojanju izvanjezičnog referenta s kojim je jezični znak povezan. To je tradicionalno gledište koje suvremena semantika odbacuje (v. Magnus 2001; Crystal 2010; Raffaelli 2015) jer je svjesna da se značenja ne mogu svesti samo na izvanjezičnog referenta (postoje i tzv. gramatička značenja) niti samo na deno-

³ Termin V. Bitija za jedan od stadionsko-navijačkih žanrova, a drugi bi bili hvalilica i pljuvalica. Možemo ih smatrati suvremenim urbanim folklornim žanrovima (prema Užarević 2012: 12).

tativnu razinu. Mnogo toga u jeziku i govoru *konotira*, a te se konotacije mogu događati putem različitih semantičkih sastavnica u riječi, rečenici ili diskursu, kao i vrednotama govornoga jezika, koje je P. Guberina (1967: 19) definirao kao elemente “jezičnoga izraza koji imaju svoju jezičnu vrijednost na osnovi zvuka i pokreta”. Sedam je vrednota govornoga jezika, četiri akustičke (intonacija, intenzitet, rečenični tempo i pauza) i tri vizualne (mimika, gesta i stvarni kontekst), a sve one doprinose jezičnomu značenju. Prema tome diskurs koji je primarno (ali ne i jedino) oblikovan naglašavanjem ovih vrednota nipošto ne može biti proglašen asemantičnim. Druga pak implikacija Kekezove definicije brojalice bila bi ta da drugi usmenoknjiževni žanrovi ne ostvaruju svoju estetiku vrednotama govornog jezika, što nipošto ne može biti točno, a ni sam autor to zasigurno nije imao namjeru implicirati. I lirika počiva na eufoniji (možda i više nego brojalice), a slučajne ili namjerno ostvarene etimološke podudarnosti značajka su mnogih žanrova – od poslovice do epike. No ne smijemo biti prestrogi, Kekezova dihotomija intuitivno je iznimno točna, što su potvrdile i fonostilističke analize dvaju tzv. semantičnih i dvaju tzv. asemantičnih žanrova (Nikolić 2013).

Polazeći od tvrdnje da je odnos zvuka i sadržaja u poeziji obostrano primaran i aktivan (Williams 2004) smatram da takav odnos zvuka i sadržaja (komunikacijskog učinka) ne vrijedi za retoričke žanrove, barem ne za one koji su imenovani kao *osnovni*. Kod jedne skupine žanrova fonetsko oblikovanje teksta primarno je i aktivno, a sadržaj (tj. učinak) sekundaran i pasivan, tj. on je rezultat fonetske strukture. Takve žanrove imenujem **fonosemantičnima**⁴. Nasuprot njima postoje žanrovi čiji je sadržaj primaran i aktivan, a zvuk je sekundaran i aktivan. Budući da je konkretan komunikacijski učinak upisan u njihov sadržaj, takve žanrove nazivam **pragmasemantičnima**. Iako i jedni i drugi žanrovi svojim izrazom ostvaruju konkretan komunikacijski učinak (pa ih se podjednako može smatrati performativima i pragmemima), što ih i odvaja od ostalih usmenoknjiževnih žanrova, ključna je razlika u činjenici što je pragmatičnost kod druge skupine primarna u stvaranju sadržaja, a izraz samo doprinosi učinku.

⁴ Fonosemantika (engl. *phonosemantics*) suvremeni je termin koji želi usko povezivati semantiku (koja ne podrazumijeva samo određivanje referenta) i fonemsku razinu jezika te zamijeniti starije termine poput fonetskoga ili glasovnog simbolizma. Prema tzv. fonosemantičkoj hipotezi (Magnus 2001: 10) svi fonemi u riječi imaju određene sastavnice značenja koje nedostaju onim riječima koje nemaju te foneme. U skladu s time fonemi bi bili nositelji značenja, a ta značenja proizlaze iz artikulacije.

Sadržaj je fonosemantičnih žanrova sekundaran jer proizlazi iz fonetske strukture teksta. U stvaranju poruke jedini ili osnovni kriterij jest ostvarivanje određenog fonostilističkog postupka (glasovno ponavljanje, eufonija, onomatopeja), a na osnovi tog postupka stvara se sadržaj. Primjerice u brzalici *Petar Petru plete petlju* sadržaj je proizašao iz postupka aliteracije. Aliterativni niz inicijalnog ponavljanja bezvučnog bilabijalnog okluziva *p* kao jamstvo izgovorne pogreške stvorio je poruku koja semantički gledano nije besmislena, ali nema referenta u izvanjezičnoj zbilji – on je stvoren jer se uklapa u aliterativni niz. **Fonosemantični žanrovi** bili bi dakle brzalice, brojalice (u užem smislu) i djelomično basme. Njihov je učinak izravno ostvaren samim izrazom: fonetska struktura brzalice jamči izgovornu pogrešku, kod brojalice izbor igrača, kod apotropejske basme zaštitu od zlih sila, bolesti ili životinja, a kod egzorcizama izgon zlih sila, odnosno liječenje.

Kada je sadržaj retoričkog žanra primaran, tj. kada on postoji u ideji i sa specifičnom namjerom, a njegov se učinak pojačava fonostilističkim postupcima, onda govorimo o **pragmasemantičnim žanrovima**. To su oni žanrovi u kojima je fonetska struktura sekundarni izvor sadržaja, tj. ona samo pospješuje komunikacijski učinak. Drugim riječima, ovi žanrovi već posjeduju sadržaj koji pretendira na izravan učinak, ali njihovo konkretno ostvarenje ovisno je i o fonostilističkom oblikovanju. Pragmasemantični žanrovi žele ostvariti izravne učinke nanošenja zla (kletve), nanošenja dobra (blagoslovi), traženja zaštite od zla (apotropejske basme) te traženja izгона zla (egzorcizmi). Ova skupina žanrova dijeli sličnosti s paremiološkim žanrovima (dobro sročena mudra misao) jer se ovdje dobro (fonostilistički) oblikuje ostvarenje određene namjere. I dok je osnovni sadržaj ovih žanrova primaran i postoji kao ishodište, on je neodvojiv od svoga izraza jer korisnici žanrova vjeruju da će se učinak ostvariti upravo dobro osmišljenim izrazom (premda su jamstvo uspješnosti tih žanrova često izvanjezični autoriteti, ponajprije božanski).

Uvođenjem termina *fonosemantični žanrovi* napustila bi se logički i lingvistički pogrešna upotreba termina *asemantični žanrovi*, a terminom *pragmasemantični* (koji je nov autorski termin) naglasilo bi se da određeni usmenoretorički žanrovi nisu samo pragmatični, nego da im je značenje oblikovano radi ostvarivanja učinka. Nove terminološke odrednice jasno se odnose samo na određenu skupinu žanrova te se izbjegavaju nepotrebne višeznačnosti.

Što se statusa basme u ovoj predloženoj klasifikaciji tiče, ona se promatra kao prijelazna s obzirom na to da posjeduje poetička svojstva i jednih

i drugih žanrova. Ona tako upotrebljava ritmiziranja, besmislene riječi i različite tipove paralelizama koji doprinose njezinoj ikoničnosti, što je naizgled svrstava u fonosemantične žanrove, no u basmama se javljaju i mnogi izrazi koji su vezani uz konkretan komunikacijski učinak (zazivanje autoriteta, analogije sa svetačkim iskustvima, postupci izravnog obraćanja zloj sili i njezina negativna kvalifikacija), što je povezuje s kletvom i blagoslovom.

Usmenoretorički žanrovi mogu se podijeliti i na primarne ili osnovne te na sekundarne ili hibridne retoričke žanrove.⁵ **Osnovni usmenoretorički žanrovi** jesu oni kod kojih je komunikacijski učinak ostvaren samim iskazom (neovisno o tome je li učinak ostvaren fonetikom ili pragmatikom), odnosno oni koji imaju isključivo retoričku funkciju. Zbog toga osnovne retoričke žanrove možemo smatrati istinskim performativima i pragmemima. To bi bile brzalice, brojalice, kletve, blagoslovi i basme. Shema je na ovaj način (premda joj to nije bio početni cilj) simetrična, s po dva fonosemantična i dva pragmasemantična žanra te basmom kao prijelaznim žanrom. **Hibridni žanrovi** jesu oni koji su ili složeni od više jednostavnih retoričkih žanrova (istih ili različitih) ili uz osnovne retoričke žanrove posjeduju i elemente koji pripadaju drugim usmenoknjiževnim žanrovima, odnosno skupinama žanrova. Na prvome mjestu tu je zdravica koja je u osnovi nizanje blagoslova, ali upotrebljava i određene brojalačke elemente (paralelizmi, naglašena homofonija). Ona je složena forma koja je iznimno poetična, čime se umanjuje izravna performativnost koju posjeduju svi osnovni performativni žanrovi. Osim zdravice u složene oblike još bi se ubrojile nabrajalice, nizalice, rugalice i (samo)hvale. Svima im je zajedničko što se njihov komunikacijski učinak primarno ostvaruje kroz žanrovsku svijest, a ne unutarnjim fonostilističkim postupcima. Drugim riječima, fonostilistika je i ovdje svojevrstan “ukras”, a ne generator učinka. Nabrajalice i nizalice naizgled su jednake brojalicama, ali one uz zajedničke strukturne elemente drugačije grade svoju poetiku približavajući se u mnogim aspektima usmenoj lirici. Stoga ni ne začuđuje njihovo ubrajanje u poeziju u ranim zapisima hrvatskih sakupljača. Rugalice i hvale pak dijelom upotrebljavaju poetiku kletve,

⁵ Iako slijedim Bahtinovu misao o grupiranju govornih žanrova u veće cjeline, kao i ideju J. Užarevića o književnim minimalizmima koji u sebi kriju zametke buduće složenosti, svjesno odustajem od moguće opreke *jednostavni – složeni žanrovi* jer bih tako ponovio pogrešku koja je nazivom *jednostavni oblici* bila učinjena usmenoknjiževnoj retorici u cijelosti (v. Nikolić 2015: 165).

odnosno blagoslova, a opet upotrebljavaju i ritmičke elemente brojalice. Kao što su nabralice i nizalice nekim poetičkim svojstvima bliske lirici, tako rugalice i hvale imaju neke tematske bliskosti s anegdotom i vicom.

3. SREDNJI VIJEK

Jedan od najstarijih cjelovito sačuvanih tekstova hrvatske pismenosti, *Bašćanska ploča*, unutar svojih trinaest redaka sadrži čak dva retorička žanra: kletvu i svojevrсну imperativnu prisegu. Kletva je upućena svima onima koji bi željeli poreći činjenicu da je kralj Zvonimir darovao opatu Držihi i njegovoj braći redovnicima zemlju na kojoj je sagrađena crkva sv. Lucije u Jurandvoru kraj Baške. Kletva u izvornom obliku glasi: “da iže to poreče klъni i bo(g) i bi(=12) ap(osto)la i g(=4) eva(n)j(e)listi i s(ve)tač lucič am(e)нъ.” Odnosno u suvremenoj inačici: “Tko bi to porekao, prokleo ga Bog i dvanaest apostola i četiri evanđelista i sveta Lucija. Amen.”

Kao usmenoretorički žanr izricanjem kojega se drugomu želi zlo **kletva** je načelno oblikovana optativno, što je vidljivo iz suvremene inačice (*prokleo ga*), dok je u izvorniku upotrijebljen imperativ (*klъni*), ali s jednakim pragmatičkim učinkom. Bitna je žanrovska značajka kletve da samo njezino izgovaranje treba adresatu donijeti nesreću, bolest pa i smrt. Kletva s *Bašćanske ploče* ne precizira što će se dogoditi potencijalnom adresatu (onomu koji se usudi poreći darovnicu), nego u ritmičko-simboličkome nizu tek ističe da će biti proklet. Možemo iz toga zaključiti da je srednjovjekovnomu recipijentu ovoga teksta takva pravna formula minacije (prijetnje) (v. Fučić 1997: 267; Hercigonja 1997: 393) bila dovoljna opomena. Upravo se u formulnim obrascima, koje karakterizira kratkoća i afektivnost, kao i u vjerovanju u nadnaravno, božansko ili đavolsko posredovanje očituje performativni karakter kletve.⁶

Kritička refleksija o žanru kletve bitnim smatra i činjenicu da ona počiva na vjerovanju u magijsku moć riječi (Dragić 2006: 491; Popović 2007:

⁶ Prema tipologiji formula u starogrčkim kletvama, koju je ponudio Ch. A. Faraone, kletva s Bašćanske ploče pripadala bi “molitvenim formulama” (engl. *prayer formulae*). Taj tip kletvi karakterizira struktura molitve u kojoj se zaziva intervencija božanstva koje time postaje pravi agens kletve. U tipologiji A. Kropp ovakve kletvene formule uključene su u kategoriju formula zahtjeva (engl. *request formulae*) (Murano 2012: 636).

345; Solar 2007: 187; Kleut 2010: 15; Botica 2013: 475), što se ponekad uzima značajkom svih retoričkih žanrova, osobito basme. Tzv. magijski žanrovi između sebe kao znaka i svog referenta nemaju analoški mehanizam prijenosa značenja uspostavljen kopulom (glagolom *biti*), nego neposredno prodiru u stvarnost na sličan način na koji to čine magijske radnje (v. Endstrasser 1997: 128).

Mnogi zabilježeni primjeri iz novijeg razdoblja svjedoče o nizanju i ulančavanju kletvi s ciljem zazivanja i nanošenja svih zamislivih nesreća.⁷ Narativna te stilistička važnost kletve u usmenoj epici, bugaršćicama i baladama potvrđena je njezinim istaknutim javljanjem unutar upravnoga govora likova (v. Nikolić 2010), ali i u pisanim epskim tekstovima kao vid pripovjedačeva očitovanja (v. Dukić 1998).⁸ Afektivnost i želja za nanošenjem zla povezuju kletvu sa psovkom, ali kletva u pravilu inzistira na posredovanju nadnaravnog autoriteta i najčešće je lišena opscenih izraza.

Što se pak drugoga žanra s *Ploče* tiče, riječ je o imperativnom performativu kojim se autor (opat Držiha) obvezuje da će oni koji budu živjeli na darovanom posjedu moliti za kralja Zvonimira i svjedoke darovnice: župane Desimira, Martina, Pribinega i Jakova.⁹ Upotreba dvaju performativnih žanrova, optativnog i imperativnog, pokazuje kolika je morala biti vjera u moć riječi, posebice ako je osnažena božanskim autoritetom. Posredni dokaz da su ovi iskazi predstavljali bitan dio ove srednjovjekovne isprave jest i njihovo smještanje u središnji dio ploče (prema zaključku B. Fučića da je ploča bila

⁷ Ilustrativna su dva zapisa iz suvremenih terenskih istraživanja:

Uselo se pod njin i proselo, smarklo mu se, a ne rasvanilo, sva mu svića do sutra dogorila! Izrodila mu se i usahla loza, ne znalo mu se ime, istribilo mu se sime, ne imo roda ni poroda, a njegova koza ne davala mu nikad mlika! (Pitve na Hvaru; Arhiv rukopisnih zbirki Katedre za hrvatsku usmenu književnost, 2001a, str. 209.)

More ga ne primalo, na kopno ga bacalo, kopno ga ne primalo i u more bacalo! (Makarska; Arhiv rukopisnih zbirki Katedre za hrvatsku usmenu književnost, 2006i, str. 200.)

⁸ Problem kletvi kao narativnog mehanizma u baladama proučavala je Simona Delić (2001), a plodnim djelom za proučavanje kletvi (ali i blagoslova) pokazao se *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* A. Kačića Miošića (Grubišić 2006; Šundalić 2007; Nikolić 2010)

⁹ Kekez (1996: 370) uvrštava ovaj primjer u blagoslove premdu u tumačenju (str. 374.) donosi Fučićevo čitanje: *Nego (dakle) tko ovdje živi, neka moli za njih Boga*. Smatram da je teško ovako sročeni iskaz, a posebice s obzirom na kontekst u kojem se nalazi, smatrati blagoslovom. Da je klasificiranje ovoga kratkoga iskaza ipak složen problem pokazuje i ranije Kekezovo smještanje iskaza u poslovične oblike (Kekez 1988; 1992). Među poslovične žanrove blagoslove je i kletve smjestio i Bonifačić Rožin (1963: 270–271).

lijevi plutej septuma u crkvi sv. Lucije). Tako je magijsko-religijska moć riječi i vizualno došla do punog izražaja.¹⁰

Drugi usmenoretorički žanr potvrđen u srednjovjekovnim zapisima jest **basma**¹¹ koja se smatra jednim od najstarijih usmenoretoričkih žanrova, a čije formule i danas žive u pučkim molitvama. Osobito oblikovanim tekstom (paralelizmi, etimološka nizanja, upotreba beznačenjskih ili stranih riječi) želi se zaštititi od zlih sila, bolesti ili životinja (apotropijske basme) ili otjerati iste te negativnosti (egzorcističke basme).¹² Uz zle sile (demoni, duhovi) i bolesti (nesanica, strah, reuma) najčešći su objekti basmi mora (žensko ili muško stvorenje koje muči ljude u snu sišući im krv) (Rudan 2016: 241–243) i uroci (zlo, nesreća ili opsjednutost koji dolaze od urokljivih očiju, ali i čuđenjem i hvaljenjem) (Kekez 1996: 282; Botica 2013: 483).

Suvremenu folkloristiku osim tekstnih strategija za postizanje učinka zanimaju i osobe koje se koriste basmama (bajalice, moliboge, bogomolje itd.), sam proces bajanja (popratne radnje i kontekst), ali i status basmi unutar tzv. magijsko-religijskog sustava tradicijske kulture.¹³ Hrvatski istraživači fenomena isticali su uvjeravanje unošenjem komponente nevjerojatnih i egzotičnih vjerovanja s prizvukom tajanstvenosti i mističnosti (Čubelić 1970: XIX); latentnu poetsku funkciju jezika kao mistično sredstvo kojim se nastoji postići praktičan učinak (Bošković-Stulli 1978: 146); stilizaciju teksta koja je preduvjet persuzivnosti, time i uspješnosti basme (Kekez 1996: 282); učinkovitost obredne govorne forme basme pozornim i uvjerljivim oblikovanjem teksta koji je primjeren kontekstu (Botica 1995: 261).

Basme su poganskog, pretkršćanskog postanja, ali su velikim dijelom ili potpuno kristijanizirane, što je vidljivo u zazivanju svetačkih autoriteta (sv. Ilija, sv. Ivan Krstitelj i dr.) te u analogijama s čudesima Isusa Krista i apostola u kanonskim biblijskim, a osobito apokrifnim tekstovima. Najstariji

¹⁰ “Natpis je na ploči – što nije bilo uobičajeno za pluteje, redovito ornamentirane i bez teksta – svjedočio tako pravnom formulom trajno svima onima koji bi ušli u crkvu o važnoj donaciji hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira” (Hercigonja 1997: 392).

¹¹ Danas se rjeđe upotrebljavaju inačice bajalica, uklin ili zaklinjanje.

¹² Uz ove prototipne, basme su ispunjavale i druge funkcije, primjerice zadobivanje nečije ljubavi (često u vidu želje za ženidbom) (Dragić 2011: 76) ili pronalaženje skrivenog blaga (v. Dillinger 2012).

¹³ Potvrda tog suvremenog interesa jesu redoviti međunarodni znanstveni skupovi na temu basmi, bajalica i bajanja koje organizira Odbor za basme, bajalice i bajanja Međunarodnoga društva za proučavanje usmenih priča (ISFNR), specijalizirani međunarodni časopis *Incantatio* (pokrenut 2011. god.) i dva velika tematska zbornika koje je uredio J. Roper (2004; 2009).

zapis jednoga basmičnoga teksta pronalazimo u glagoljskome rukopisu iz 14. stoljeća, koji sadržava brevijar-misal hrvatskoglagoljske redakcije (*Code slave 11*, čuva se u Nacionalnoj knjižnici u Parizu). Njegov pronalazač i prvi priređivač, Valentin Putanec, imenovao ga je *uklinom*, a tekst bismo danas klasificirali kao apotropejsku basmu protiv zmijskoga ugriza. Sam uklin upisao je netko naknadno u kalendar na dnu mjeseca *aprila*, vjerojatno u 14. ili 15. stoljeću (Putanec 1962: 409). Tekst bi u suvremenom jeziku glasio ovako: “U ime Oca + i sina + i Duha + Svetoga. Amen. Šita + šita + šita +. Zaklinjem vas zmiје Bogom živim, budite pokorne meni sluzi Božjemu (ime) kao što je pokoran vosak ognju, a oganj vosku.”

Putanec (1962: 410) smatra da je čarobna formula *šita, šita, šita* mogla nastati na dva načina: ili od latinskog izraza *sit ita* (“neka tako bude”), što je svojevrsna parafraza izraza *amen*, ili od vulgarnolatinske uklinske formule pospješenja *cito, cito, cito*.

Basme možemo pronaći i u drugim rukopisima kasnoga srednjega vijeka, a najpoznatiji zapis datira se u prvu polovicu 15. stoljeća. Radi se o amuletu pisanom lijepim pismom na velikoj pergameni, vjerojatno u Istri. Amulet sadrži molitve kojima se traži mir i zaštita od zlih duhova, zatim slijedi dugi egzorcizam kojim se traži zagovor od svih nebeskih moći, anđela i svetaca (Štefanić 1969b). Najljepši dio amuleta jest legenda o sv. Sisinu koja je kao basmičan element poznata diljem Europe (Pantelić 1973; Passalis 2014). Zanimljivo je da je zaklinjački tekst ritmiziran na način koji je J. Kekez (1993: 9) prepoznao kao tipičan za brojalicu: *Sveti Sisin Sisinos, Sikinor, Sikisanos, Têodor, Gospodi Bože moj*, pozivajući se i na informaciju V. Štefanića (1969b: 181) da su se u egzorcističkim molitvama običavali ponavljati završetci imena kao svojevrsno skandiranje.

Iako nije riječ o potpunoj **brojalici**¹⁴, ovi fragmenti otvaraju nam prostor da ukratko progovorimo o ovome usmenoretoričkome žanru kratkoga, eufoničnoga teksta, s naglašenim završetkom. Fonetska razina upravlja sadržajem brojalice jer se riječi biraju zvukovnom asocijacijom, što u konačnici cjelovitu poruku čini naizgled asemantičnom. Najčešće se ritmiziranom, skandiranom izvedbom brojalice služe djeca u svojim igrama radi izbora novoga igrača ili isključivanja iz igre. Tekstovi mnogih brojatica i oblikovani su tako da završne riječi govore o izbacivanju ili izboru igrača (npr. *En den*

¹⁴ Iako bi termin *brojilica* tvorbено bio ispravniji jer se izvodi od glagola *brojiti*, oblik *brojalica* ustaljen je u domaćoj literaturi (kao i u općim rječnicima) te se on dosljedno upotrebljava u radu (usp. Kekez 1993: 6).

dore duboko je more, još je dublja Mitrovica gdje se kisi kiselica. Kiselica kisi, ti za igru nisi.) ili sugeriraju isključivanje člana iz skupa (npr. *Zimi zimi zimi zom tko ispadne taj je slon. Zimi zimi zimi zoma tko ispadne taj je koza.*). Nerijetko se u brojalicama javljaju beznačejske ili makaronske riječi, a mnoge su brojalice u potpunosti oblikovane na taj način (npr. *An tan ti nu sava raka bi nu sava raka tiki tak elem belem bus.*). Zbog svoje melodioznosti i eufoničnosti brojalice imaju i pedagošku funkciju u razvoju dječjega govora, a mnoge se izvode i kao kraće uspavanke. Iz perspektive teorije govornih činova brojalice se može promatrati kao perlokucijski iskaz (njezina ritmizirana izvedba određuje igrača), dok u određenim primjerima dominira ilokucijski aspekt (izgovaranje formule: *A ti ideš van!*). I sam ritmiziran izgovor, tj. naglo zaustavljanje na posljednjoj riječi ili slogu, ilokucijski je čin postignut vrednotama govornog jezika.

Kekez (1993) upotrebljava termin *brojilica* kao generički termin za sve usmenoretoričke žanrove u kojima se nabrajaju stanoviti zvukovni elementi ostvarujući na taj način ritmičko-akustičko-glazbeni ugođaj. Prema toj koncepciji, brojalački su žanrovi *brzalice* (Kekeзов termin za duže repetitivne brojalice; nabrajalice), *asocijacijske nizalice*, *brojilice u povodu i oduške/izduške* (uobičajenije nazivane brzalicama). Brzalice bi ipak trebalo izdvojiti iz ove skupine jer se ističu svojom neeufoničnom ili čak antieufoničnom strukturom, dok bi, u skladu s podjelom na osnovne i hibridne usmenoretoričke žanrove, nabrajalicu i nizalice trebalo smatrati hibridnim žanrovima temeljenima na brojalačkoj strukturi (usp. Nikolić 2013: 12–13; 28).

Nabrajalice su oblikovane tako da je potrebno pravilno ponavljati osnovnu formulu koja se sa svakim novim ciklusom ponavljanja povećava za jedan govorni članak.¹⁵ Tako se oblikuje poznata nabrajalica *Kaj sem zaslužil* (zabilježio ju je Matija Valjavec i objavio u svojoj zbirci narodnih priča iz 1858.), u kojoj je vidljivo povezivanje riječi na osnovi njihove sličnosti u izrazu, uspostavljanjem homofonskih odnosa: *raca – tanca, guska – plusa, pura – dura* itd. Glagoli koji se vežu uz zaslužena dobra nisu birani prema nekom unaprijed zadanom smislu nego isključivo po kriteriju glasovne podudarnosti, što potvrđuje status fonosemantičnog oblika:

¹⁵ Kekez (1993: 25) opravdava imenovanje ovoga žanra brzalicom navodom da od segmenta do segmenta “akustički niz biva sve dulji i izgovor sve brži da bi maksimalan stupanj ritmičnosti i muzičko-akustičke ugodajnosti bio dosegnut u zadnjemu segmentu”. Sve brži i brži izgovor nadolazećih segmenata ipak nije potvrđen kao opće pravilo ovoga hibridnoga žanra pa bi kao bitnu činjenicu trebalo uzeti upravo *nabranje*, odnosno ponavljanje cijeloga prethodnoga segmenta.

Prvo leto služil,
Kokoš sem zaslužil.
Moja kokoš belo perje
Piliče zvodila.

Drugo leto služil,
Racu sem zaslužil.
Moja raca blato tanca,
Moja kokoš belo perje
Piliče zvodila.
[i tako sve do desetog ljeta]

Nizalice ili **asocijacijske nizalice** slične su nabrajalicama, ali ovdje se ne ponavljaju svi elementi, nego se kontinuirano izvodi monološko ili dijaloško nizanje novih elemenata. Nizanje se može ostvarivati uzročno-posljedično (sadržajna razina) ili etimološki (fonetska razina) (Kekez 1993: 89). Prototipna nizalica prvoga podtipa bio bi poznati tekst *Grličica grče, Petar konja trče*, a vjerojatno najpoznatija etimološka nizalica jest tekst *Šibum šibovala* (zapisao ju je Rikardo Plohl-Herdvigov u Vrbovcu i objavio u svojoj zbirci iz 1868.):

*Grličica grče, Petar konja trče*¹⁶

Grličica grče, Petar konja trče.
– Daj mi, Petre, palicu, da ubijem grlicu.
– Ne dam tebi palice, da ubiješ grlicu.
Men' će grle soli dati, ja ću soli ovnu dati,
Men' će ovan loja dati, ja ću loja maci dati [...]

Šibum šibovala

Šibum šibovala, kamen kamovala,
trnom trnovala, bičum bičovala,
hižom hižovala, klopom klopovala,
stenom stenovala, knjigom knigovala,
grehom grehovala, božom božovala [...]

Pregled najranijih usmenoretoričkih zapisa u srednjovjekovlju završit ćemo najstarijom poznatom zbirkom basmičnih tekstova. Iz istoga vremena kao i Amulet sv. Sisina vjerojatno potječu i zapisi koje je Rudolf Strohal pronašao u arhivu JAZU-a u Zagrebu pod signaturom IV. d. 55. Na deset listova od pergamene glagoljicom su zapisani lijekovi, molitve i čaranja, a na vanjskoj strani prvoga lista nalaze se bilješke koje upućuju da su vlasnici svežnjića bili članovi porodice Benković – otac Matija započeo je pisati¹⁷, nastavio je sin Ivan, svećenik, i još najvjerojatnije Matijin unuk, a Ivanov sinovac Antun (Strohal 1910: 121). Jezično se rukopis smješta na područje Hrvatskoga primorja. Strohal je smatrao da veći dio čarobnih formula potječe iz starih bogumilskih knjiga jer se uz tekstove čaranja nalaze znakovi i citati

¹⁶ Ova inačica nizalice objavljena je prvi put 1864. u *Hrvatskim narodnim pjesmama I.* (prir. Luka Marjanović).

¹⁷ Strohal pretpostavlja da su pojedine bilješke zapisane već u 14. stoljeću, dok Štefanić (1969a: 169) smatra kako Benkovići nikako nisu pisari ove knjižice.

koji su danas nerazumljivi. Basme koje možemo pronaći u tom rukopisu raznolike su kako strukturom, tako i funkcijom, ali sve pokazuju velike sličnosti s mlađim zapisima, što upućuje na to da se većina basmičnih formula oblikovala u srednjovjekovnom razdoblju (v. Čupković 2010).

4. OD RENESANSE DO PREPORODA

Mnoge retoričke žanrove možemo od razdoblja renesanse kontinuirano pronalaziti unutar djela umjetničke, pisane književnosti. Taj nesmetani razvoj i prelazak na književno stvaralaštvo na narodnome jeziku omogućen je, između ostaloga, i utemeljenošću naših ćiriličkih i latiničkih tekstova na živom narodnom govoru, što je “jedna od osobina i osobitosti hrvatske srednjovjekovne književnosti, koja je odvađa od ostalih slavenskih književnosti istog tog razdoblja” (Fališevac 1980: 11). Tako u prvoj hrvatskoj dramskoj eklogi, *Radmio i Ljubmir* Džore Držića, J. Kekez (1992: 41) pronalazi retoričku formulu “ne bud’ im uroka”, koja dodatno svjedoči o kontinuiranoj interferenciji usmene književnosti s pisanom.¹⁸ Za razumijevanje interferencije usmenih retoričkih žanrova s pisanom književnosti također je bitno i prikladno smještanje kolokvijalnog izraza u novi kontekst, za što nam dobar primjer pružaju **rugalice**, hibridni usmenoretorički žanr u kojemu je persuzivnost usmjerena na porugu i izrugivanje. One se koriste ironičnim i satiričkim tonom, a usmjerene su u pravilu prema najbližim zemljopisnim susjedima radi omalovažavanja (Botica 1995: 277). Bliska im je (**samo**)**hvala**, koja se javlja kao lokalpatriotski oblik, a može postati dodatni retorički argument rugalici (Kekez 1996: 287). Zaseban rugalački podžanr čine dječje rugalice.

Poznate su brojne rugalice i hvale u Držićevim komedijama koje u svome novome književnome kontekstu žive autentično jer je veliki komediograf uspio razigrano i dovitljivo transponirati životne situacije njihova izricanja (v. Bošković-Stulli 1978: 187). Za ilustraciju možemo uzeti “molitvicu”¹⁹ koju u prvom prizoru drugoga čina *Dunda Maroja* govori Petrunjela:

¹⁸ O složenosti suodnosa usmene i pisane književnosti na počecima hrvatske umjetničke književnosti v. Bošković-Stulli 1978: 157ff.

¹⁹ Nakon što uputi ovu stihovanu repliku Pometu, Petrunjela napominje: “Ovu molitvicu govoraše moja pokojna tetka” (Držić 2015: 45), čime daje tzv. emsko žanrovsko određenje svoga teksta.

“Rekla je doć, / ma je noć; / ne ima cokula, / crjevje je izula; / bosa hode, / drača bode; / nijesam tvoja, / sva sam moja; / kako došao, / tako pošao.” (Držić 2015: 45).

U dvjema Držićevim komedijama, *Skupu* i *Arkulinu*, nalazimo reference na izraze kojima se tjeraju zli duhovi. U *Skupu* sluga Munuo govori: “*Miserere*, amen! Munuo sam, *qui abitat* i sve što zle česti izgoni” (isto: 164), a u *Arkulinu* glavni junak govori: “*In nomine Patris et Filii et Spiritus*, amen. – *Qui abitat semper mecum... Credo... Ave Maria*. [...] Spiriti, daleko od moje kuće. Amen.” (isto: 296). Ova dva primjera zorno pokazuju da je Držiću bilo poznato da se izrazom *qui habitat* (ispravan latinski izraz) u narodu tjeraju zli duhovi (Bonifačić Rožin 1963: 347). Iz kasnijih nam je pak zapisa poznato da se izraz jezično prilagodio i postao samostalna riječ: *kijabet, kijabeto, kijaveto, kijavito, japetac* i sl. Sam izraz *Qui habitat* (“Koji stanuje”) javlja se na početku 90. psalma, a ovi iskrivljeni oblici u pučkoj upotrebi zamjenjuju Isusa Krista (v. Šetka 1970: 252).

Renesansnoga hvarskoga književnika Petra Hektorovića često se simbolično navodi kao prvoga hrvatskoga folklorista. U svojem djelu *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1556) prvi put donosi u tisku hrvatske usmenoknjiževne tekstove. Riječ je o dvjema bugaršćicama, jednoj lirskoj pjesmi i trima *počasnicama*, koje po stilu možemo smatrati srodne zdravicama, što je u svojim *Hrvatskim narodnim pjesmama* iz 1943. uočio Petar Grgec (prema Kekez 1992: 45). Postojanje *počasnica* ili *počašnica* posvjedočili su i drugi hrvatski renesansni i barokni pjesnici, primjerice Marin Držić, Antun Sasin, Junije Palmotić, Jaketa Palmotić Dionorić i drugi. Negativnu recepciju ovoga retoričkoga žanra nalazimo u šibenskoga biskupa Jeronima koji 1564. odvraća svoje svećenike od javnih gostionica i gozbi, a na kojima se pjevaju “‘ponasnine’, kako se one pučki nazivaju”. U riječi *ponasnine* prepoznajemo u latinskome izvorniku pogrešno zapisano ime počasnica (Bošković-Stulli 1978: 193).

Zdravica se smatra prototipnim usmenoretoričkim žanrom (Čubelić 1970: XIX; Kekez 1996: 283), a i sam je naziv, što inače nije čest slučaj s drugim usmenoknjiževnim žanrovima, odavno prisutan među sudionicima usmenoknjiževne komunikacije. Prema opisanome teorijskome modelu zdravice možemo definirati kao složeniji retorički žanr koji počiva na blagoslovnim formulama. Njezina je ukupna struktura oblikovana epideiktčkim stilom i ditirampskim tonom, a u pravilu se služi hiperboličnim, alegorijskim i metaforičnim izričajima (Botica 1995: 261, 266). Kao podtip zdravice javlja se i *napitnica* (v. Fancev 1937; Sučić 1994; Botica 1998). Unatoč du-

gome sakupljačkome i stručnome interesu za zdravicu,²⁰ ona još uvijek nije sustavno proučen i opisan usmenoretorički žanr.

Temeljna jedinica zdravice jest **blagoslov**, usmenoretorički žanr izricanjem kojega se drugomu želi dobro. Načelno je oblikovan optativno, a samo njegovo izgovaranje trebalo bi adresatu donijeti zdravlje, sreću, općenito dobro. Performativni karakter blagoslova očituje se u formulnim hiperboličnim obrascima i vjerovanju u nadnaravno (Božje) posredovanje. Uz tipične prozne zabilježeni su i mnogi stihovani blagoslovi. Blagoslovi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi pod izravnim su utjecajem *Biblije* i kršćanskoga (katoličkoga) svjetonazora (v. Botica 2011: 250).

Najstariji poznati zapisi **nabraljica** potječu s kraja 17. stoljeća. Tekstove s počecima: “Pođe tata kozle kupit na Pazar za dva dinara” i “Miši mi proso pozobaše s mišići, s mišići” objavio je Franjo Fancev (1938: 311–312). I Pavao Ritter Vitezović, veliki ljubitelj i sakupljač narodne umjetnosti prije preporoda, pronašao je svoje mjesto u ovome kratkome pregledu najstarijih zapisa usmenoknjiževne retorike jer nam je ostavio svjedočanstvo i o danas živoj rugalici, tekst koje je mijenjao kako se ne bi zamjerio Samoborcima (Bonifačić Rožin 1963: 204). Vitezovićev “popravljeni” tekst tako glasi: “Samoborci nisu norci, pijuć dobro vino s lonci; bolje s lonci vino piti neg s peharci žednom biti.” (Šimčik 1939: 40).

Najveći broj basmi i pučkih molitava s basmičnim elementima iz predinstitucionalnog sakupljanja verbalnoga folklora nalazimo u rukopisnoj bilježnici poznatoj pod naslovom *Razgovor od vetra i dažda i nižita i sičca*, a koju je sačinio pop glagoljaš Anton Brzac (kraj 17./početak 18. st.) negdje na istarsko-primorsko-kvarnerskom području. Bolesti se u ovome djelu prikazuju kao zli duhovi koji napadaju ljudsko tijelo te ga svakojako muče (Strohal 1910: 153–154). Otprilike iz istog vremena potječe i glagoljaška “kvadirnica s kon se suprot oblaku vnoge lipe riči govore” iz Omišlja, dok se u 18. st. smješta knjižica iz Sali na Dugom otoku u kojoj je pop glagoljaš zabilježio “versi od husov, zavijač i gusinic i oda svega ča čini zlo žitku čovičanskomu” (Bonifačić Rožin 1963: 204–205).

Zanimljiv primjer brojalačkog oblikovanja stihova pronalazimo u *Eglogi IV*. Ignjata Đurđevića. Stihovi “tri medvjeda, četir lava, pet vepara, šes vukova” (20, 3–4) imaju mnoge leksičke i versifikacijske srodnosti s

²⁰ Među prvim usmenoknjiževnim zbirkama nastalima na poticaj okružnice biskupa Vrhovca nalazi se zbirka napitnica zlatarskoga župnika Ladislava Forka iz 1823. (Botica 2013: 70).

nabraljicom zabilježenom u 19. stoljeću upravo u dubrovačkoj okolici, a objavljenoj u prvoj zbirci Vuka Stefanovića Karadžića pod brojem 708 (prema Kekez 1993: 9, 58). Potkraj 18. stoljeća, u glasovitom putopisnom djelu Alberta Fortisa *Put po Dalmaciji* (*Viaggio in Dalmazia*, 1774.) pronaći ćemo predaju o vješticama i urocima (Kekez 1992: 79–80), a u *Jesenskim plodovima* (*Fructus auctumnales*, 1791.) Matija Petar Katančić oblikuje počasnice i napitnice “na narodnu” (isto: 99).

Posljednji usmenoretorički žanr u ovome pregledu jest **brzalica** s obzirom na to da zasada najstariji poznati zapisi potječu iz sredine 18. stoljeća.²¹ Brzalicu definiramo kao usmenoretorički žanr koji svojom neeofoničnom²² fonetskom formom (ponavljanjem istih ili sličnih glasovnih sljedova te teških suglasničkih skupina) pri ubrzanoj izvedbi navodi govornika na izgovornu pogrešku. Često se kao rezultat pogreške (npr. premetanjem glasova) javlja tabuizirana riječ kao u brzalici *Crna čipka, bijela čipka*. Neke se brzalice moraju izgovarati više puta da bi došlo do pogreške (u pravilu kraće), a neke su pak toliko teško oblikovane (dosljedna aliteracija inicijalnih glasovnih skupina, nizanje riječi na rubu fonotaktičkih pravila) da je uspjeh kada se izgovore pravilno samo jedanput. Brzalice su se koristile i još se koriste u dječjim igrama, ali zabilježeni su i izvedbeni konteksti u kojima brzalice imaju inicijacijsku ulogu među mladićima. Kazivači su brzalice imenovali i kao *oduške* ili *izduške*, što govori o potrebi izgovaranja teksta u jednom dahu. U nastavi stranih jezika brzalice se upotrebljavaju za usvajanje specifičnih fonotaktičkih pravila pojedinoga jezika, a mogu biti i korisne u uvježbavanju izgovora govornih profesionalaca. Vrijedne spoznaje o mehanizmima izgovornih pogrešaka u brzalicama dobivene su proučavanjem izgovora osoba s neurolingvističkim smetnjama (afazija, dispraksija, mucanje i sl.).

Činjenice da brzalice mogu služiti u poučavanju jezika, bilo kao materinskoga bilo kao stranoga, bio je svjestan već Matija Antun Relković i upravo njemu imamo biti zahvalni što imamo zabilježene brzalice iz sredine 18. stoljeća. U svojoj *Novoj slavonskoj i nimačkoj gramatici* on tako svaki

²¹ Pri osmišljavanju ovoga rada brzalica je trebala biti isključena iz pregleda jer se, prema dostupnoj literaturi i autorskim istraživanjima, činilo da je jedini osnovni usmenoretorički žanr bez zapisa u dopreporodnome razdoblju. Zahvaljujem ovim putem prof. dr. sc. Sandi Ham što me je uputila na brzalice u Relkovićevoj gramatici i time pomogla da se upotpuni spoznaja o zapisima usmenoknjiževne retorike u razdoblju prije hrvatskoga narodnoga preporoda.

²² O neeofoničnom ili čak antieufonijskom obilježju brzalica vidi Nikolić i Bakarić 2016.

glas hrvatskoga jezika oprimjeruje jednom brzalicom ili jezikolomcem (Ham 2015: 14), što je umnogome korespondentno s mišlju glasovitoga američkoga folklorista Alana Dundesa (1964: 117–118) da su brzalice odraz narodne prosudbe o tome koji su glasovi ili sljedovi glasova osobito teški za izgovor. Određeni Relkovićeви primjeri vjerojatno su autorske tvorevine, primjerice ilustracija za slogotvorno *r*: Têrčecêga je kêrmka dêrščuâ bêrv smêrt. Ipak, ilustracija glasa *p* (Pavao Petra pita pošto su pure.) jamačno je inačica jedne od najčešćih hrvatskih brzalica, oblikovane dosljednom inicijalnom aliteracijom bilabijalnoga bezvučnoga okluziva. Kao potvrdu možemo navesti suvremenu zapisanu inačicu: “Prešo Pavo preko puta, pita Petra po pet puta: Pošto, Petre, par pataka? Par pataka – pet petaka.” (Veliko Trojstvo; Arhiv rukopisnih zbirki Katedre za hrvatsku usmenu književnost, 2006i str. 126).

5. ZAKLJUČAK

Nadam se da je ovaj pregledni rad pokazao da bi povijest zapisa hrvatske usmene književnosti bila umnogome zakinuta kada bi se iz nje izostavili retorički žanrovi iz starijega razdoblja hrvatske književnosti jer već jedan od najstarijih cjelovito očuvanih tekstova hrvatske pismenosti, *Bašćanska ploča*, sadržava dva retorička žanra: kletvu i prisegu. Glagoljaški zbornici čuvaju brojne zapise basmi, u Hektorovićevu se *Ribanju* donose kratke počasnice, a epski i dramski tekstovi od renesanse nadalje sadržavaju brojne kletve. Svi tipični osnovni i hibridni usmenoretorički žanrovi potvrđeni su u zapisima u razdoblju od srednjega vijeka do hrvatskoga narodnoga preporoda, što pokazuje i određenu stabilnost žanrovskoga sustava.

Buduća bi istraživanja usmenoknjiževne retorike u njezinoj dijakroniji trebala teći u dvama smjerovima: prema širenju spoznaja o samostalno bilježenim tekstovima i njihovoj funkciji u zajednici (basmе se za takva istraživanja čine najplodnijima) te prema iscrpnim analizama pojavljivanja retoričkih žanrova u djelima pisane književnosti (primjerice kletve u pisanim epskim djelima i njihova usporedba s kletvama u usmenoj epici). Krajnji ciljevi takvih istraživanja mogle bi biti i antologijske zbirke usmenoretoričkih žanrova iz razdoblja starije hrvatske književnosti, ali uvijek treba imati na umu da bi tada ti tekstovi izgubili svoj primarni kontekst i životnost, “kao što su poslovice i srodne male jezične formule uvijek umrtvljene kada su po nekom redosljedu svrstane u zbirke i izlučene iz svoga životnoga konteksta,

iz stvarnih situacija koje im jedine daju duh i svaki put drugačiji smisao” (Bošković-Stulli 1978: 187).

Sve navedeno potvrđuje da su retorički žanrovi, premda književne mikrostrukture, svojim tekstovima domaćinima pridali bitne značajke persuzivnosti i govornosti te potvrdili trajnu vezu između hrvatske usmene i pisane književne riječi “od srednjovjekovlja pa susljedno sve do danas” (Kekez 1996: 288).

LITERATURA

- Bonifačić Rožin, Nikola. 1963. *Narodne drame, poslovice i zagonetke*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 27. Zagreb: Zora.
- Bošković-Stulli, Maja. 1978. Usmena književnost. *Povijest hrvatske književnosti*. Knj. 1, *Usmena i pučka književnost*. Maja Bošković-Stulli i Divna Zečević. Zagreb: Liber/Mladost: 7–353.
- Botica, Stipe, prir. 1995. *Hrvatska usmenoknjiževna čitanka*. Zagreb: Školska knjiga.
- Botica, Stipe. 2011. *Biblija i hrvatska tradicijska kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Botica, Stipe. 2013. *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Crystal, David. 2010. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Treće izdanje. Cambridge: Cambridge University Press.
- Čubelić, Tvrtko. 1970. *Usmena narodna retorika i teatrologija*. Zagreb: s. n.
- Čupković, Gordana. 2010. *Zavijače i žuželice*. Sarajevo: HKD Napredak Sarajevo; Zadar: HKD Napredak Zadar.
- Delić, Simona. 2001. *Između klevete i kletve: Tema obitelji u hrvatskoj usmenoj baladi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dillinger, Johannes. 2012. *Magical Treasure Hunting in Europe and North America: A History*. London: Palgrave Macmillan.
- Dragić, Marko. 2006. *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: lirika, epika, retorika*. Sarajevo: Matica hrvatska u Sarajevu/HKD Napredak Sarajevo.
- Dragić, Marko. 2011. Basmе u hrvatskoj usmenoj retorici i izvedbi. *Balkanski folklor jako kod interkulturowy*. Ur. Joanna Rękas. Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
- Držić, Marin. 2015. *Izabrana djela II*. Prir. Slobodan Prosperov Novak. Stoljeća hrvatske književnosti, knj. 129. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dukić, Davor. 1998. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dundes, Alan. 1964. Some Yoruba Wellerisms, Dialogue Proverbs, and Tongue-Twisters. “Folklore”, 75, 2, 113–120.
- Endstrasser, Vilko. 1997. Književni i izvanknjiževni žanrovi (Aspekt teorije govornih žanrova). Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Fališevac, Dunja. 1980. *Hrvatska srednjovjekovna proza: Književnopovijesne i poetičke osobine*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- Fancev, Franjo. 1937. Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vjekova. "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", 31, 1, 67–168.
- Fancev, Franjo. 1938. Dvije hrvatske *hagade* iz kraja 17. stoljeća. "Građa za povijest književnosti hrvatske", 13, 311–312.
- Fučić, Branko. 1997. Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi. *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1, Srednji vijek (VII-XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture.* Ur. Ivan Supićić. Zagreb: HAZU/AGM/Školska knjiga: 259–282.
- Guberina, Petar. 1967. *Zvuk i pokret u jeziku.* Zagreb: Zavod za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Grubišić, Vinko. 2006. Opomene, kletve i zakletve u *Razgovoru ugodnom naroda slovinškoga* fra Andrije Kačića Miošića. *Prvi neretvanski književni i kulturni susret Fra Andrija Kačić Miošić i Neretva.* Ur. Stjepan Šešelj. Opuzen/Zagreb: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti: 38–47.
- Ham, Sanda. 2015. Jezikolomci stari 250 godina. "Školske novine", 66, 27, 14.
- Hercigonja, Eduard. 1997. Glagoljaštvo i glagolizam. *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1, Srednji vijek (VII-XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture.* Ur. Ivan Supićić. Zagreb: HAZU/AGM/Školska knjiga: 369–398.
- Kekez, Josip. 1988. *Prva hrvatska rečenica: Pogledi na suodnos usmene i pisane hrvatske književnosti.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Kekez, Josip. 1992. *Hrvatski književni oikotip.* Zagreb: ZAZNOK.
- Kekez, Josip. 1993. *Naizred: Opis i izbor hrvatskih brojilica.* Klek: Galerija "Stećak".
- Kekez, Josip, prir. 1996. *Poslovice, zagonetke i govornički oblici.* Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kleut, Marija. 2010. Složenost jednostavnih oblika narodne književnosti. *Jednostavni oblici narodne književnosti.* Deset vekova srpske književnosti, knjiga 6. Prir. Marija Kleut. Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske, 13–21.
- Magnus, Margaret. 2001. What's in a Word? Studies in Phonosemantics. Doktorska disertacija, Sveučilište u Trondheimu.
- Marks, Ljiljana. 2011. Pučke molitvice. *Križi lete po nebu: molitvice iz Dubrovačkoga primorja.* Prema zapisima Ljilje Šimunović priredila Ljiljana Marks. Dubrovnik: Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik: 173–210.
- Murano, Francesca. 2012. The Oscan cursing tablets: Binding formulae, cursing typologies and thematic classification. "American Journal of Philology", 133, 629–655.
- Nikolić, Davor. 2010. Struktura i funkcija kletvi u usmenoj i pisanoj epici. "Narodna umjetnost", 47, 2, 147–162.
- Nikolić, Davor. 2013. Fonostilistički opis hrvatske usmenoknjiževne retorike. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Nikolić, Davor. 2015. Mali, sitni, jednostavni, govornički ili jednostavno – retorički: povijest naziva i koncepata usmenoretoričkih žanrova u hrvatskoj folkloristici. "Narodna umjetnost", 52, 2, 163–178.
- Nikolić, Davor i Nikola Bakarić. 2016. What Makes Our Tongue Twist? Computational Analysis of Croatian Tongue-Twisters. "Journal of American Folklore", 129, 511, 43–54.

- Pantelić, Marija. 1973. Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael. "Slovo", 23, 161–203.
- Passalis, Haralampos. 2014. From Written to Oral Tradition. Survival and Transformation of St. Sisinnios Prayer in Oral Greek Charms. "Incantatio", 4, 111–138.
- Popović, Tanja, ur. 2007. *Rečnik književnih termina*. Beograd: Logos art.
- Putanec, Valentin. 1962. Starohrvatski glagoljski uklin protiv zmija u rukopisu 14. stoljeća. "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", 40, 409–412.
- Raffaelli, Ida. 2015. *O značenju: Uvod u semantiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Roper, Jonathan, ur. 2004. *Charms and Charming in Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Roper, Jonathan, ur. 2009. *Charms, Charmers and Charming: International Research on Verbal Magic*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rudan, Evelina. 2016. *Vile s Učke: Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Solar, Milivoj. 2007. *Književni leksikon*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Strohal, Rudolf. 1910. Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", 15, 1, 120–160, 306–315.
- Sučić, Stjepan, prir. 1994. *Gozbe i zdravice u hrvatskoj književnosti*. Križevci: Zrinjevac.
- Šetka, Jeronim. 1970. Hrvatska pučka religiozna poezija. "Kačić", 3, 187–266.
- Šimčik, Ante. 1939. Napomene uz poslovice, III. "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena", 32, 1, 1–60.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969a. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I. dio*. Zagreb: JAZU.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969b. *Hrvatska književnost srednjega vijeka (od XII. do XVI. stoljeća)*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1. Zagreb: Zora/Matica hrvatska.
- Šundalić, Zlata. 2007. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga i nabožna književnost. Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Ur. Dunja Fališevac. Zagreb: HAZU: 151–179.
- Užarević, Josip. 2012. *Književni minimalizam*. Zagreb: Disput.
- Williams, Matthew. 2004. The Relationship Between Sound and Content in Latin Poetry. Doktorska disertacija, Sveučilište u Adelaideu.

SUMMARY

IN THE BEGINNING WAS THE CURSE: TRANSCRIPTS OF ORAL RHETORICAL GENRES AND THEIR INTERFERENCE WITH WRITTEN LITERARY WORKS PRIOR TO THE CROATIAN NATIONAL REVIVAL

By describing the oldest known oral rhetorical genres, the paper analyzes how they interfered with the genres of Croatian written literature from the medieval times up to the Croatian National Revival. Rhetorical genres of oral literature are genres whose aesthetic is also a means of achieving specific communication goals by accentuating

their persuasiveness and ludic language. All typical basic and hybrid oral rhetorical genres have been confirmed in transcriptions in the period from the Middle Ages to the Croatian National Revival, which demonstrates a certain stability of the generic system. Even though they are considered to be literary microstructures, oral rhetorical genres have contributed to their textual hosts by adding to their persuasiveness and orality, thus confirming a continuous interplay of Croatian oral and written literature from the Middle Ages up to the present times.

Keywords: phonosemantics, interference, Middle Ages, rhetoric of oral literature, genre